

«ЕР ЗИЙҲАР» ДЭСТАНЫНДА ҚУРБАНБАЙ ЖЫРАҲДЫҢ ИНДИВИДУАЛЬЛЫҚ ШЕБЕРЛИГИ

А.У.Бекбергенова

*Өзбекстан Республикасы Илимлер академиясы Қарақалпақстан Бөлими
Қарақалпақ гуманитар илимлер илим-изертлеу институты, Нөкис қаласы*

Резюме: *Мақолада қарақалпақ халқининг «Эр Зийуар» қахрамонлик достонини ижро этишдаги Курбанбой жировнинг индивидуаль маҳорати ва импровизацияси ҳақида сўз боради.*

Калит сўзлар: *импровизация, маҳорат, образ, эпос, сюжет, мотив*

Резюме: *В статье говорится об индивидуальном мастерстве и импровизации Курбанбая жрау в исполнении героического эпоса каракалпакского народа «Er Ziyuar».*

Ключевые слова: *импровизация, мастерство, образ, эпос, сюжет, мотив*

Summary: *The article talks about the individual skill and improvisation of Kurbanbai zhrau performed by the heroic epic of the Karakalpak people «Er Ziyuar».*

Key words: *improvisation, skill, image, epic, plot, motive*

Қарақалпақ халқының қахарманлық дэстанларының эсирлер дауамында сақланып келиуинде оны халық арасында айтып тарқатып хэм көркемлигин жоқарылатып шеберлик пенен жырлаған жыраулар болып табылады. Атқарыушылардың шеберлиги, олардың индивидуальлық стили хэм импровизациясы тууралы академик В.М.Жирмунский «Среднеазиатские народные сказители» деген илимий мақаласында айрықша дыққат аударады. Сондай-ақ, Орта Азия фольклористлери Х.Зарифов өзбек халқының ауыз еки дөретпелерин жыйнау менен бирге өзбек халқының шайыр бақсылары ҳаққында, Мухтар Әуезов хэм Калим Рахматуллин қырғыз манасшылары ҳаққында, Есмағамбет Исмаилов қазақ ақынлары, Қ.Айымбетов қарақалпақ жыраулары, В.Успенский хэм В.Беляев түркменлер, В.Виноградов қырғызлар, А.Жубановлардың қазақ халқының музыкасы ҳаққындағы кең түрдеги мағлыұматлардың да бар екенин айтып өтеди. Илимпаз В.М.Жирмунский «Топланған материал халық ауызеки дөретушилигин үйрениуде заманагөй этнографиялық тийкарды жаратып, дэстүр хэм импровизация ортасындағы мүнэсибетлердің улыұмалық мәселелерин, дэстүрий-типик хэм жеке дөретушилик басламаларын турмыслық бай эпикалық санаат контекстинде жаратуу имкэниятын береди»[1:635-б.] – деген баҳалы пикирди алға қояды. Илимпаз бул пикири арқалы топланған материаллардың илимпазлардың илимий мийнетлерин халық дөретушилигин атқарыудағы атқарыушылардың импровизация мәселесинде тийкарғы өзеге екенин нэзерде тутады. Ал,

илимпаз В.И.Чичеров: «Импровизация халықтың поэтикалық дәретиўшилигиниң дәстүрлерине тийкарланады, халық поэзиясына кирген образларды, сюжетлерди, поэтикалық усылларды пайдаланады. Ол жәмәәтлик өнердиң дәретпелерин жаңа дәрежеге көтерип, бирақ усы жәмәәтлик дәретиўшиликтиң шегарасында қалып қояды. Импровизация жәмәәтлик халық поэзиясының талантлы индивидуальлық көриниси» [2:73] – деген пикирди айтып өтеди. Сондай-ақ, халық аўыз еки дәретиўшилигиндеги атқарыўшылардың импровизациясы ҳаққында баҳалы пикирлерди Зарифов Х, [3:214-б], Т.Мирзаев [4:150-б], Қ.Мақсетовлардың [5:118-119-б.] илимий мийнетлеринде де ушыратамыз. Жоқарыдағы илимий изертлеўлерге итибар қарататуғын болсақ, расында да, халықтың қандай дәретиўшилиги болыўына қарамастан оның халық арасында әўладтан әўладқа жетип келиўинде көркемлик өзгешелиги менен бирге атқарыўшының шеберлиги әҳмийетли орында турады. Усы әҳмийетлилик қарақалпақ халқының басқа түрдеги дәстанлары сыяқлы қарақалпақ қаҳарманлық дәстанларының усы күнге жетип келиўине атқарыўшы жыраўлардың шеберлигине сөзсиз тийисли болып табылады. Басқа қаҳарманлық дәстанлары менен бирге «Ер Зийўар» дәстаны да белгили импровизатор Қурбанбай жыраў репертуарынан орын алған. Дәстанды жыраў қатықулақ, талантлы болғаны ушын сюжетлерди избе излик пенен шебер жырлаған. Жыраў дәстанды жырлаў ўақтында қара сөз бенен айтылыў керек қатарларын инәбатқа алған ҳәм поэтикалық усылларды дурыс пайдалана алған. Дәстанның басында жыраў баслы орын ийелейтуғын тарийхый орын Хорезм журтын ондағы Ақжүрим деген қаланың атын, елдиң патшасы Хәсен хан менен таныстырады, оның әдиллигин, халқының пәраўан парахат турмыста жасап атырғанлығын, ал, қалмақ халқының Тақтаполаттың нийетиниң қара, ашкөз, зулым екенлигин көп қалаларды басып алатуғын көзи тоймас тынышлықтың қәдири билмейтуғын адам сыпатында көрсетип береді. Бул қатарларды жыраў қара сөз бенен баслайды. Тақтаполаттың Абакан деген ўәзири менен де таныстырып оны елши етип «тыныш жол менен бермесе мен Хорезм елин урыс пенен басып аламан деген усынысын» Хәсенханға жеткерийўдеги қатарларды дәстүрий қосық қатарлары менен даўам етеди. Мысалы:

Ләшкеринди жыйна, халқына ур жар,

Бизин менен саўашасаң геллеғар,

Саўашпасаң я журтыңды бермесең,

Басларыңа мен саларман қайғы зар [6: 9-б.].

Жоқарыдағы қосық қатарлары арқалы Тақтаполат ханның, оның ўәзири Абаканның нийетиниң дүзиў емес, басқыншы тек урысты қәлейтуғын, тыныш елди көре алмайтуғын жаўыз, күш ислетер акылы келте екенин олардың минез-қулкын ашық айдын күшейтип берилгенин көриўимизге болады. Жыраўдың шеберлиги сонда қосық қатарлары уйқасып мазмун менен форма уйғынласып бир бирин толықтырып отырады. Тыңлаўшыға исенимди пайда

етеди. Дәстандағы қара сөз бенен қосық қатарларын орынлы жерінде дұрыс пайдаланылған. Мысалы: Сөзимди тыңла Хәсенхан, деп турды қарсы Абакан, Хәсенхан турды ойланып, Абакан сөзин айтады, атының басын тартады, «Көргенше хош бол, Хәсенхан» - деп кейнине қайтады. Ал енди Абакан кейнине қайтқаннан кейин, Хәсенхан алпыс еки хәмелдар, жетпис еки мөхирдар, барлық бийин жыйнады, ғарры жанды қыйнады, ортаға шығып Хәсенхан буларға қарап толғады:

Алпыс еки хәмелдар,
Жыйналысқан беглерим
Хорезмди алмаға,
Халқыма қайғы салмаға,
Келипти айдап ләшкерин,
Тақтаполат залым хан [6: 10-б.].

Дәстан бирден урыс темасы менен басланғанындағы сюжети исенимли, кеүйлге қонымлы етип берилгенлигин көремиз. Себеби урысты пайда етиўшениң хәм оған қарсы гүресиўши адамлардың минез-құлқына, олардың алған тәрбиясына сай хәрекетлер көрине баслайды, бул болса тыңлаўшыны зериктирмей керисинше қызығыўшылығын оятады. Дәстандағы Тақтаполаттың исенимли ўәзири Абаканның елши болып келгендеги Хәсен ханға әкелген суўық хабары, ханның усы суўық хабардан кейинги албыраўлары, ели-журтын душпан қолынан аман алып қалыў ушын, бийлерине қарата айтқан хәр бир даналық, халықшыллық сөзлери оған жуўапқа шыққан қорқыныш сезимлери бийлеген Сәрим ўәзирдиң «берилейик бәрибир жеңилемиз» - деген нийеттеги сөзлери жыраў тәрәпинен тәсирли етип бериледи.

Хал жағдайды биз айтып,
Халықты қырмай урыспай,
Тақтаполат патшаға,
Ели журтты берейик [6:10-б.].

Сол ўақытта мектептен киятырған Ер Зийўар менен Ер Жанайдың Сәрим ўәзирдиң айтқан сөзлерин еситкен балалардың аршыл, мәрт, күшли, батыр қорғаўшы екенин күшейтип бериўде жыраўдың бираз табысларға ерискенлигин мына қатарларда айкын көзге тасланады. Мысалы:

Арзымды есит ағалар,
Келген жаў менен урыспай,
Халықты берсек душпанға,
Болмаспа екен намыс ар [6:10-б.].

Дәстандағы жоқарыдағы келтирилген қосық қатарларында Хорезм елиниң патшасы Хәсенниң, оның ўәзири Сәримниң, Ер Зийўарлардың елге келген сыртқы жаўға қарсы гүреси ҳаққындағы сөзлери жыраў тәрәпинен жырланады. Жыраў жырлаған қосық қатарларындағы сөзлерди тыңлаўшы дәстан қахарманлары тилинен айтылып атырғандай исеним менен қабыл етеди. Себеби, жыраў өзи жырлап атырған қахарман тилинен айтылыў керек

қатарларды көркем сөз поэтикасының құралы монолог, диалогларға бойсындырылып шеберлік пенен атқарғанлығы көринеді. Усы арқалы тыңлаушы Хәсенханның «Жесир етер қызыңды, Құллар етер улыңды, Бекем бұймасаң белиңди, Қорымасаң елиңди» - деген сөзлерінен оның халықшыл, әдил патша екенін, Сәрімнің «Ақ қағазға хат салып, Хал жағдайды биз айтып, Халықты қырмай урыспай, Тақтаполат патшаға, Ели журтты берейик, Деп сөзин тамам етеди» - деген қатарларында оның қорқақтығы басым екенін, ал Ер Зийұардың «Наұ бұурадай алысып, Қайтпай найза салысып, Қызыл қанға қарысып, Келген жауды қууайық» - деген халыққа қарата айтылған ишлей қыйналған ойларынан келип шыққан сөзлері арқалы оның батыр, аршыл, өр көкірек, қайтпас қайсар екенін билип оны нағыз батыр деп қабыл етеді. Сондай-ақ, жырау дәстанның көркем баянланыуы үшін Сәрім үезир образын хәм оның монологын дурыс пайдаланады. Бириншіден, Ер Зийұардың қосық қатарлардағы мәртлік сөзлері Сәрім үезирдің пикирине конфликтти пайда етсе, екінші тәрәптен елди қорғаудағы душпанға қарсы гүресинің басламасы, ямаса дәстанның дауамын пайда етип избе изликті сақланыуы нәтийжесінде мәнини пайда етеді. Бул болса жыраудың тәжирийбедеги жетискенлигинен дәрек береді. Сондай-ақ, жырау жырлап берген дәстан қахарманларының монолог, диалоглары арқалы олардың минез қулқын билиуде, образларының айқынласышында үлкен құрал сыпатында әхмийетке ийе болып табылады. Әсиресе, Ер Зийұардың сол елдің патшасының баласы сыпатында, ақыллы, итибарлы, жауынгер екенін, оның әлле қашан жау келсе оған қарсы гүрес алып барыуға таяр екени «Бизлер менен оқысқан, Он мыңдайын бала бар, Ели халқың тағы бар, Отыз мыңдай ләшкер бар, Қарыу жарақ тағы бар, Ауыр топлар бизде бар» – деген қатарларда Хорезм журтындағы әскерлерге дәрек барлық құрал жарақлардың бар екенін, үлкен ел екенін, досларының мәрт екенін, сол тийкарда елди қорғай алатуғынын мақтаныш ететуғынын, сыртқы душпанға қарсы гүресе алатуғыны ағла пазыйлетли батыр екени айдынласады. Сондай-ақ, батыр усы мәртлік сөзлері арқалы халықтың руұхын көтереди хәм халықты мәртликке, елин сыртқы душпаннан қорғауда қахарманлық етиуге шақырады. Ер Зийұардың усы монологы, халыққа урыста жеңиуге исеним, руұхый күш жигер бағышлайды. Хәттеки, муңайысқан үезирлер, Хәсен ханда қолына қылыш алып гүресийуге бел байлайды. Усы тийкарда дәстандағы Хорезм патшалығының келген жаудан елин қутқарыудағы үлкен машқаласы өз шешимин табады. Сондай-ақ, жырау Ер Зийұардың образын көркемлеп бериуде, сюжетин избе изликте рауажландырыуда, батырдың мәпин екінші орынға қойып, оның үйлениуин елди қорғаудан кейинги мәселеге қалдырыуы исенимли хәм қахарманлық дәстанның талабынан келип шыққанын көриуимизге болады. Себеби, Ер Зийұардың ақыл парасатлылығы сонда, Ақтамақты жеңип болып Ер Жанайға алып береді. Әдетте олжа болған қызды батырдың өзи үйленсе де болады. Яқ олай емес, тәрбиялылық пенен әкеси

Хәсенханның сөзін сыйлап, иниси Ер Жанайдың да унатқанын түсинип өзиниң ағла пазыйлетлигин алға қояды. Урыста жеңілген палұан қыз батырға олжа болса оған турмысқа шығады дегениндей қахарманлық дәстанларға тән усы эпизодта да үйлениў мотивин дурыс жолға қойыуы арқалы дәстанның қалған сюжетлик ўақыясы менен байланыстырылып кетеди. Жыраў Ер Зийўардың даналығын, барлық ўақыттағы қахарманлық хәрекетлерин орны орнына қояды. Ол елине қайтып жеңисин тойлап болғаннан кейин тосаттан пайда болып қалған кәлендердиң «Сен Зернигар журтында перилер қаласында Оманша ханның қызы Айнажамалға үйлениўиң керек, сол қыз саған мүнәсип» деген сөзи бойынша оған сыртлай ашық болып излеп кетеди. Сондай-ақ, дәстанды тыңлаўшыға көркемлик пенен жеткерип бериўде жыраўдың сөзи ямаса өзиниң жеке индивидуальлық стили әҳмийетли орынды тутады. Дәстанның сюжетин қурыўда оны раўажландырыўда жыраў дәретиўшилигинде монолог пенен бир қатар диалоглар Тақтаполат ўәзири Абакан менен Хәсен ханның сөйлесиўинде, батырлардың бир бири менен күш сынасыўындағы саўаш майданында, Ер Зийўар менен Зәўриялардың арасындағы сөйлесиўлеринде хәм басқа да эпизодларда тийимли мәнили хызмет етеди.

Жуўмақлап айтқанда, «Ер Зийўар» дәстанының көркем безелиўинде хәм тыңлаўшыға исенимли жеткерип берилиўинде Қурбанбай жыраўдың индивидуальлық өзине тән шеберлиги нәзерде тutyлады. Усы тийкарда жыраўдың атқарыўшылық шеберлигин тереңнен үйрениў әҳмийетли мәселелердиң бири деп есаплаймыз.

ӘДЕБИЯТЛАР:

1. Жирмунский В.М. Среднеазиатские народные сказители. В кн.Тюркский героический эпос. Л.: «Наука». 1974.
2. Чичеров В.И. Литература и устное поэтическое творчество. Журнал «Коммунист». № 14, Москва. 1953.
3. Зарифов Х. Ўзбек халқ достонларининг тарихий асослари буйича текширишлар// Пўлкон шоир. –Тошкент: Фан. 1996.
4. Мирзаев Т. Халқ бақшиларининг эпик репертуари. –Тошкент. «Фан». 1979.
5. Мақсетов Қ. Қарақалпақ қахарманлық дәстаны «Қырық қыз». Нөкис. «Қарақалпақ Мәмлекет баспасы». 1962.
6. Қарақалпақ фольклоры. Көп томлық. ХХҮІІ-том. «Ер Зийўар». Нөкис. «Илим». 2011.
9. Китаева, Н. Х. (2023). ПНЕВМОНИЯ, ВЫЗВАННАЯ АТИПИЧНЫМИ ВОЗБУДИТЕЛЯМИ. O'ZBEKISTONDA FANLARARO INNOVATSIYALAR VA ILMIY TADQIQOTLAR JURNALI, 2(23), 109-114.
10. Китаева, Н. (2023). ВНЕБОЛЬНИЧНАЯ ПНЕВМОНИЯ. International Bulletin of Medical Sciences and Clinical Research, 3(10), 66-70.

11. Khamidovna, N. K. (2023). BRONCHO–OBSTRUCTIVE SYNDROME IN THE PRACTICE OF A THERAPIST. SCIENTIFIC APPROACH TO THE MODERN EDUCATION SYSTEM, 2(18), 192-194.

12. Китаева, Н. Х. (2023). ПНЕВМОНИЯ, ВЫЗВАННАЯ АТИПИЧНЫМИ ВОЗБУДИТЕЛЯМИ. O'ZBEKISTONDA FANLARARO INNOVATSIYALAR VA ILMIY TADQIQOTLAR JURNALI, 2(23), 109-114.

13. Китаева, Н. (2023). ВНЕБОЛЬНИЧНАЯ ПНЕВМОНИЯ. International Bulletin of Medical Sciences and Clinical Research, 3(10), 66-70.

14. Khamidovna, N. K. (2023). BRONCHO–OBSTRUCTIVE SYNDROME IN THE PRACTICE OF A THERAPIST. SCIENTIFIC APPROACH TO THE MODERN EDUCATION SYSTEM, 2(18), 192-194.